Ermənilərin ələ keçirdikləri silahları rus ordusunun alması və işğal edilən ərazilərə ermənilərin yerləşdirilməsinə icazə verməməsi daşnakları qəzəbləndirdi. Onların Rusiyaya münasibəti dəyişdi

Ermənilərin ələ keçirdikləri torpaqları müharibədən sonra geri almaq və bu ərazilərin onlara məxsus olmadığını sübut etmək çətin olacaqdır. Buna misal olaraq 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra onların ələ keçirdikləri ərazilər göstərmək olar. Sərhəd torpaqlarında daha çox rus maraqlarına cavab verən üsulların həyata keçirilməsi zəruridir. İşğal edilmiş ərazilərdən türklər və kürdlər çıxarıla bilər, oralara Kuban və Dondan olan adamları, sərhədçi kazakları yerləşdirmək olar. Bu ərazilərə adamların yerləşdirilməsinə müharibə başa çatdıqdan sonra başlamaq olar. Ələşkird və Bəyazid ərazilərə Rostov və Dondan gələnlərlə doldurula bilər. Burada fəhlə artelləri yaradıla və onlara silah da verilə bilər"

Ermənilərin ələ keçirdikləri silahları rus ordusunun alması və işğal edilən ərazilərə ermənilərin yerləşdirilməsinə icazə verməməsi daşnakları qəzəbləndirdi. Onların Rusiyaya münasibəti dəyişdi.

Rəsmi sənədlərdə yazılırdı ki, ermənilərin ümidləri özünü doğrultmadı. Daşnaklar bildirdilər ki, Rusiyadan Türkiyə Ermənistanı üçün muxtariyyət gözləməyə dəyməz, ona görə də silahı rus ordusuna vermək olmaz, gələcəkdə Rusiyaya qarşı yönəldilə bilər.

1915-ci il fevralın 15-19-da Tiflisdə Daşnaksütyunun nümayəndələrinin iştirakı ilə yerli erməni komitələrinin qurultayı keçirildi. Qurultayda 120 nəfər iştirak edirdi. Onlardan 8-i keşiş, 8-i qadın idi. Qurultayın ikinci günü, fevralın 16-da yepiskop Mesrop Qafqaz canişini ilə görüşərək iki şey üçün icazə istədi: erməni drujinalarına kömək; erməni qaçqınlarına yardım. Canişin erməni drujinaları məsələsinin hay-küylə açıq-aşkar edilməsinin arzu edilən olmadığını bildirdi. Qeyd etdi ki, qanun vətəndaşlara toplantı azadlığı verir və siz istədiyiniz yerdə toplaşa bilərsiniz, hakimiyyət belə drujinaların yaradılmasına mane olmayacaqdır. O, qəzetlərdə elan verilməsinin və hay-küylü iclasların keçirilməsinin məqsədəuyğun olmadığını dedi. Bu da səbəbsiz deyildi, Rusiyanın türk, müsəlman əhalisinin hiddətlənəcəyindən çəkinirdi.

Qurultay işini daha sonra məhdud çərçivədə yepiskop Mesropun evində davam etdirdi. Fevralın 17-dən etibarən Rusiyanın və Qafqazın hər yerindən ermənilər Tiflisə axışmağa başladılar. Qurultayda erməni drujinalarının ehtiyacı üçün vəsaitlər toplanması barədə qərar qəbul edildi. Qərarda həmçinin yazılırdı ki, ermənilərin bir qismının silahlandırılması xüsusi rol oynamayacaqdır, hərbi xidmətləri olacaq böyük drujinalar qurmaq lazımdır. Qurultayda çıxış edən Andranik bildirdi ki, erməni drujinaların sayı az deyildir, lakin onlar daha da artırılmalıdır. Əlavə etdi: *"Əgər erməni məsələsi mənfi həll edilsə, onda vahid erməni drujinası fayda verəcəkdir"*. O, Rusiyadan ermənilərə verdiyi vədi yerinə yetirməyi tələb etmək təklifini irəli sürdü.

Andranikdən sonra çıxış edən Rusiya Dövlət Dumasının üzvü M.İ.Papacanov bildirdi: *"Rus hökuməti erməni drujinalarının sayını artırmaq barədə razılıq verib. Ermənilərin Türkiyədən böyük düşməni yoxdur"*. Qurultay ermənilərin bir yerə cəmlənməsi və vahid cəbhədə birləşməsi haqqında qərar qəbul etdi. Daşnaksütyun bütün üzvlərinə aşağıdakı məzmunda gizli bir müraciət etdi: *"Hal-hazırda ermənilərin çar hökuməti ilə birliyi müvəqqətidir. Gələcəkdə ermənilərin çıxışları rus ordusuna kömək demək olmayacaqdır. Siyasi çıxışlar olacaqdır. Ona görə də hökumətdən silahlar alınmalı və döyüş bölgələrində ələ keçirilən silahlar təhvil verilməməlidir. Hələ məlum deyildir ki, bu silahlar kimə tuşlanacaqdır"*.

Bundan sonra silahlı bandaların hazırlanması işi daha da genişləndirildi. Bandalar yaradılsa da, çox vaxt silah və sursat çatışmırdı. Vorontsov-Daşkov Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1915-ci il 20/7 fevral tarixli 1185 nömrəli teleqramında erməni banda başçılarından aldığı məlumata əsaslanaraq yazırdı: *"15 min erməni türk yollarına hücum etməyə hazırdır, lakin silahları və patronları yoxdur"*. O, ermənilərə silahın Aleksandretə göndərilməsinin və bilavasitə Rusiya tərəfindən verilməsinin mümkün olmadığını nəzərə alaraq, fransız və ingilis gəmilərində fransız və ingilis silahlarını göndərməyi tövsiyə etdi. Vorontsov-Daşkovun teleqramı 1915-ci il 22/9 fevral tarixdə Parisə və Londona göndərildi. Cavabında Parisdəki Rusiya səfiri A.P.İzvolski 1915-ci il 2 mart-17 fevralda bildirdi ki, fransız hökumətinin Zeytun ermənilərinə silah göndərmək imkanı yoxdur, çünki Fransanın özü məhz buna ehtiyac duyur.

1915-ci il martın 6-da verilən məlumata görə, ermənilərin Karsda və Ərdəhanda öldürdükləri müsəlmanların sayı 30 min nəfərə çatırdı. Qaçıb canını qurtarmağa çalışan minlərlə müsəlmanı Qafqazda dağlarda don vurmuşdu. Çar Rusiyasının işğal etdiyi ərazilərdən bütövlükdə 850 min nəfərdən çox müsəlman qaçqına çevrilmişdi.

Ermənilər isə türk və müsəlmanları kütləvi surətdə qıraraq tutmaq istədikləri ərazilərdə Ermənistanın qurulmasına çalışırdılar. Erməni ictimai xadimi A.Çobanyan 1915-ci ilin martında "Reç" qəzetində P.N.Milyukova yazdığı geniş məktubunda qeyd edirdi: *"Erməni məsələsi"ni külli halında Rusiyanın himayəsi altında altı vilayətdən və Kilikiyadan ibarət Ermənistan muxtariyyəti qurmaqla həll etmək üçün ingilis-rus-fransız sazişi bağlamaq lazımdır"*. Onun yazdığına görə, bu, guya həm erməni xalqı, həm də Rusiya üçün əlverişili idi. "Erməni məsələsi"ni təkcə siyasi deyil, eyni zamanda heysiyyat məsələsi hesab edən A.Çobanyan Rusiyanın onun həllinə yardım edəcəyinə ümid bəsləyirdi.

Çar Rusiyası ordusunun işğal etdiyi ərazilərdə ermənilərin yerləşdirilməsi məsələsi mübahisələr yaratmışdı. Erməni cəmiyyətləri ilə rus hakimiyyət orqanları arasında bu məsələdə ciddi fikir ayrılığı mövcud idi. Ermənilərin rus ordusunun işğal etdiyi ərazilərdə yerləşmək arzusu rus komandanlığının etirazına səbəb oldu. Komandanlıq bu ərazilərdə ermənilərin əvəzinə rusları və kazakları yerləşdirməyi təklif edirdi.

Qafqaz ordusunun komandanı, general Yudeniç 1915-ci il aprelin 5-də Qafqaz canişininə yazdığı 1482 nömrəli məktubunda vurğulayırdı: *"Ermənilər türklərin və kürdlərin qoyub getdikləri ərazilərə ermənilərin yerləşdirilməsini təklif edirlər. Bu təklif qəbulolunmazdır. Çünki ermənilərin ələ keçirdikləri torpaqları müharibədən sonra geri almaq və bu ərazilərin onlara məxsus olmadığını sübut etmək çətin olacaqdır. Buna misal olaraq 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra onların ələ keçirdikləri ərazilər göstərmək olar. Sərhəd torpaqlarında daha çox rus maraqlarına cavab verən üsulların həyata keçirilməsi zəruridir. İşğal edilmiş ərazilərdən türklər və kürdlər çıxarıla bilər, oralara Kuban və Dondan olan adamları, sərhədçi kazakları yerləşdirmək olar. Bu ərazilərə adamların yerləşdirilməsinə müharibə başa çatdıqdan sonra başlamaq olar. Ələşkird və Bəyazid ərazilərə Rostov və Dondan gələnlərlə doldurula bilər. Burada fəhlə artelləri yaradıla və onlara silah da verilə bilər"*.

Cavabında onunla həmrəy olduğunu bildirən canişin Nikolay Nikolayeviç yazırdı: *"İşğal edilmiş ərazilərə ermənilər buraxmayan rus əsgərlərinə ermənilər atəş açmışlar"*.

Erməni bandalarının dinc türk, müsəlman əhalini kütləvi şəkildə qırmasına baxmayaraq, 1915-ci il aprelin 7-də ermənilərin katolikosu V Gevork ermənilərin vəziyyəti barədə İtaliya və ABŞ-a müraciət etdi. Daha sonra xarici işlər naziri S.D.Sazonova və canişin Vorontsov-Daşkova teleqram göndərərək həmin müraciəti müdafiə etməyi xahiş etdi. Qafqaz canişininin köməkçisi Mışlyaevski də 1915-ci il 4 aprel tarixli 386 nömrəli teleqramında xarici işlər naziri S.Sazonova bu barədə məlumat verdi. Nazir 1818 nömrəli teleqramı ilə çar Rusiyasının Romadakı və Vaşinqtondakı səfirlərinə katolikosun müraciətini müdafiə etməyi tapşırdı. Lakin səfirlər pərdə arxasında fəaliyyət göstərməli və müvafiq təlimatlar verməli idilər.

1915-ci il aprelin 15-də ingilis parlamenti açılan gün liberal deputat, Erməni-Britaniya komitəsinin sədri Vilyamın Ermənistanın gələcək taleyi barədə hökumətə verdiyi sorğuda deyilirdi: *"Müharibə başa çatdıqdan sonra Böyük Britaniya hökuməti Kiçik Asiyanın bir hissəsində məskunlaşan erməni xalqına muxtariyyət verilməsi üçün tədbirlərə çalışırmı? Belə vədi rus hökuməti Polşaya vermişdi". Xarici İşlər Nazirliyinin katibi Noel Rozberi sualın cavabında bildirdi: "Qoy Erməni-Britaniya komitəsinin hörmətli sədri arxayın olsun. Böyük Britaniya hökuməti Türkiyənin Asiya hissəsində məskunlaşan ermənilərin vəziyyətini izləyir və onların mənafelərini qoruyacaqdır. Lakin indidən gələcəkdə hansısa tədbirin görüləcəyi barədə söyləmək çətindir"*.

Bununla bağlı olaraq Ov.Kaçaznuni sonralar yazırdı: *"Biz arzularımızı başqaları ilə bağlayırdıq... Həmişə hansısa məktub (Vorontsov-Daşkovun katolikosa cavab məktubu) göstərilirdi. Bunu biz gələcəkdə öz hüquqlarımızı tələb edən və haqlarımızı qoruyan əsas kimi qəbul edirdik. Bununla belə, bu məktub çox ustalıqla tərtib edilərək ümumi və başdan-başa qeyri-müəyyən mülahizələrdən başqa bir şey deyildi, onları istənilən kimi mənalandırmaq olardı"*.

Aprel ayının ortalarında erməni elementi Van və Bitlisdə qiyam qaldıraraq dinc türk və müsəlman əhalini amansızlıqla qətlə yetirdi. Bu vaxta qədər ermənilərə loyal münasibət bəsləyən türk hökuməti tədbirlər görməyə məcbur oldu. "Baku" qəzetinin "A.O" imzalı müxbirinin Vandan verdiyi və 1915-ci il 29 aprel tarixli nömrəsində çap edilmiş məlumatda yazılırdı ki, aprelə qədər ermənilər ilə türklər arasında münasibət loyal idi, lakin sonradan türklər və kürdlər ermənilərə ruslarla əlaqəyə girməkdə və xəyanətkarlıqda təqsirləndirilər.

Osmanlının təhlükəsizlik tədbirləri, Rusiya, İngiltərə və Fransanın bəyanatı

Bir neçə cəbhədə müharibə aparan Osmanlı dövlətini arxadan vuran erməni elementinin xəyanətkarlığı hökuməti təhlükəsizlik tədbirləri görməyə vadar etdi. 1915-ci il aprelin 24-də erməni komitələrinin fəaliyyəti ləğv edildi. İstanbulda yaşayan 77 min 835 nəfər ermənidən dövlət əleyhinə çıxan 234 nəfəri həbs edildi.

Baş verən hadisələrin diplomatik-siyasi səviyyədə müzakirəsini çar Rusiyası istiqamətləndirdi. S.Sazonov 1915-ci il 25/12 aprel tarixli 1876 nömrəli teleqramında Parisdəki və Londondakı səfirlər İzvolskiyə və Benkendorfa ermənilərin əzişdirilməsində Osmanlı dövlətinin məsuliyyətinə dair bu ölkələrlə birgə bəyanat verməyi, şəxsi məsuliyyəti türk mülki və hərbi şəxslərinin üzərinə qoymağı tövsiyə etdi. Bildirdi ki, əgər ingilis və fransız hökumətləri razı olarsa, bəyanatın mətnini eyni gündə üç ölkədə çap etmək məqsədəuyğundur. İzvolski Fransanın xarici işlər naziri Teofil Delkasse ilə görüşdü. Nazir çar hökumətinin təklifini bəyəndi. İzvolski 1915-ci il 14 aprel tarixli 243 nömrəli teleqramında görüşün nəticələri barədə yazırdı: *"Teofil Delkasse bu təklifi bəyəndi, bəyanatın mətnini hazırlamaq üçün London ilə əlaqə quracağına söz verdi"*.

Londondakı səfir Benkendorf 17 aprel tarixində İngiltərənin xarici işlər naziri Edvard Qrey ilə görüşdü. Xarici işlər naziri ermənilərin katolikosunun İtaliya və ABŞ hökumətlərinə müraciətinin cavabını gözləməyi tövsiyə etdi.

Çar hökuməti belə bir bəyanatın İngiltərə və Fransa tərəfindən hazırlanmasını arzuolunan hesab etmirdi. Çünki bu zaman ermənilər üzərində həmin ölkələrin təsiri arta bilərdi. Ona görə də hazırlanan bəyanatın layihəsini S.Sazonov 1915-ci il 10 may-27 aprel tarixli 2155 nömrəli teleqramı ilə İzvolskiyə və Benkerdorfa göndərdi. Bəyanatda yazılırdı: *"Təxminən bir ay müddətində kürd və türk əhalisi Türkiyə hakimiyyətinin köməyi ilə ermənilər qırır. Xristianlığa və sivilizasiyaya qarşı bu yeni cinayətlər üçün məsuliyyət türk hökumətinin üzərinə düşür"*.

S.Sazonov səfirlərə göndərdiyi 2156 nömrəli teleqramında yazırdı ki, bu mətn razılaşdırılarsa, eyni gündə Paris, London və Petroqradda çap edilər. Lakin xarici işlər naziri T.Delkasse Fransanın himayəsində olan müsəlmanların hisslərini təhqir etməkdən çəkinərək "xristianlığa və sivilizasiyaya qarşı" ifadələrini "bəşəriyyətə və sivilizasiyaya" qarşı kimi yazılmasını təklif etdi.

Rusiyanın Londondakı səfiri Benkendorf Xarici İşlər Nazirliyində bu məsələ ilə bağlı müzakirə apardı. İngilis diplomatları baş verən hadisələr barədə məlumatları olmadıqlarını bildirdilər. Benkendorf 12 may-29 aprel tarixli 333 nömrəli teleqramında S.Sazonova yazırdı: *"Nikolsonun mövqeyinə görə, hadisələr barədə ingilis hökumətinin məlumatı yoxdur. Əgər fransız məlumatı təsdiq olunarsa, Türkiyə bu hadisələrdə sübut tapacaqdır ki, ermənilər açıq üsyana qalxıblar"*. Benkendorf cavabında Nikolsona belə söyləmişdi: *"... görünür, qanlı təxribatdan başqa onların bir çıxış yolu qalmayıb və iş türklər haqqında getdiyindən belə dəlillər, fikrimizcə, hər cür əhəmiyyətini itirir. Belə bir bəyanatın verilməsi ermənilərin ruhunu yüksəldəcək və gələcəkdə lazım olacaqdır"*. Yalnız bundan sonra Nikolson öz mövqeyində israr etməmişdi.

S.Sazonov 1915-ci il 2 may tarixli 2247 nömrəli teleqramında Benkendorfa aşağıdakıları bildirdi: *"Sizin Nikolsona cavabınızı tamamilə bəyənirəm. Şübhə yoxdur ki, ermənilərin Vandakı üsyanına səbəb qırğın olub, əksinə, ona görə yox ki, bizim ordular gələnədək ermənilərin qüvvəcə üstün olan kürdlərə və türklərə qarşı hərəkəti başlamalarının mənası yox idi. Portoya (Osmanlı hökuməti-M.Q.) qarşı birgə bəyanatın eyni vaxtda elan edilməsini və istəyinizi, hətta əgər ona lazımi təsir etməsə də, akkreditə olunduğunuz hökumətə göstərməyinizi xahiş edirik ki, hər halda ermənilərin ruhunu yüksəldəcəkdir, bu, türklərə qarşı mübarizədə bizə sərfəli olacaqdır"*.

S.Sazonov Parisdəki səfir İzvolskiyə göndərdiyi 1915-ci il 20/7 may tarixli 2324 nömrəli teleqramında xarici işlər naziri Edvard Qreyin Türkiyədəki ermənilərin qırılmasına dair Portoya edilən müraciətin mətnini bəyəndiyini bildirdi. Londondakı səfir Benkendorf xarici işlər naziri Qreyin Vanda baş verən hadisələrə və bəyanata münasibətini S.Sazonova 1915-ci il 7 may tarixli 352 nömrəli teleqramında açıqladı. O, Qreyə bildirmişdi ki, Vandakı üsyan faktı təsəvvür kimi deyil, şübhəsiz, qırğınlarla müşahidə olunub. Benkendorfun yazdığına görə, bundan sonra Qrey etiraz etməmişdi. Qrey türk hökumətinə üç dövlətin birgə müraciət etməsinin əleyhinə çıxaraq "Rusiyanın tək çıxış etməsi kifayət etməzmi" sualını verdikdə Benkendorf bu məsələnin Rusiya üçün həmişə açıq qalacağını, gələcəkdə həmin təklifin mümkün olacağını, lakin indiki halda üç dövlətin açıq şəkildə türklərin hərəkətlərini pisləməsinin ermənilər üçün mənəvi cəhətdən əhəmiyyətsiz olmayacağını söyləmişdi.

Beləliklə, ermənilərin vəziyyəti haqqında bəyanat üç ölkənin paytaxtında verildi. Siyasi məqsədlər üçün verilmiş bəyanat Osmanlıda hiddət doğurdu.

Osmanlının yeni təhlükəsizlik tədbirləri

Osmanlı dövləti bu haqsızlıqla barışmadı və yeni təhlükəsizlik tədbirləri gördü. 1915-ci il mayın 27-də Van, Bitlis və Ərzurum vilayətlərində dövlət əleyhinə olan şəxslərin yaşayış yerlərinin dəyişdirilməsi haqqında qərar verdi. Bu qərar etnik mənsubiyyəti nəzərdə tutmurdu, dövlət əleyhinə çıxan bütün şəxslərə aid idi. Dövlətə qarşı qiyam qaldıran və dinc əhalini qıran elementlərin ölkənin təhlükəsiz və xarici müdaxilədən uzaq olan Mesopotamiya və Suriyaya yerləşdirilməsinə başlanıldı. Yaşayış yerləri dəyişdirilən şəxslərin mal və can təhlükəsizliyini təmin etmək üçün jandarm qüvvələri və həkimlər ayrıldı. Müşayiət edən jandarm qüvvələrinə ermənilər köçərilərin hücumlarından, kürdlərin və digər müsəlmanların qisas almalarından qorumaq haqqında göstəriş verildi. Hökumətin qurduğu komissiya onların əmlakının siyahısını çıxarıb auksionda ədalətli qiymətə satmalı idi. Ermənilərin evlərinə köçən müsəlmanlar kirayənişin olaraq banka pul vəsaiti ödəməli, evin sahibi geri dönddükə isə boşaldıb təhvil verməli idi. Dövlət əleyhinə fəaliyyətləri olmayan ermənilər isə daimi yaşayış yerlərində qalmaqda davam etdilər.

Bu proses erməni mətbuatında və Avropa dairələrində böyük əks-sədaya səbəb oldu. Onlar ermənilərin guya qırılması barədə hay-küy qaldırdılar.

Dövlətin əleyhinə qiyam qaldıranların yaşayış yerlərinin dəyişdirilməsi haqqında əmr verildikdən bir gün sonra erməni dəstələri Van şəhərinə girərək yenidən yerli müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətdilər. Van gölü yaxınlığındakı kəndləri tamamilə dağıtdılar, 200 nəfər türk və kürdü amansızlıqla öldürdülər. Kürdlərdən heç kimə - uşağa, qocaya və qadına rəhm etmədilər. Erməni banda başçıları deyirdilər: *"Kürdlərin ermənlərə vurduğu yaralar təsvir edilməlidir. Kürdlərin kiçik uşaqlara, kişilərə və qadınlara vurduğu yaraları tibb lüğəti ifadə etməkdə acizdir"*.

Bu qətliamdan sonra Vanda yalnız 1500 türk qaldı.

Müharibə aparan Osmanlı dövlətini arxadan vuran elementlərə qarşı türk hökumətinin aldığı təhlükəsizlik tədbirləri ermənilər tərəfindən böyük fəlakət kimi təbliğ edilməyə başlandı.

Osmanlının cavab notası

Çar Rusiyasının və digər xarici ölkələrin mətbuatında dərc edilən və "ermənilərin təqib edilməsi və edamı" üçün məsuliyyəti türk hökumətinin üzvlərinin üzərinə qoyan yuxarıda qeyd edilən bəyanat və yazılarla bağlı olaraq Osmanlı dövləti 1915-ci ilin iyun ayında nota verdi. Osmanlı dövlətinin bitərəf ölkələrdəki nümayəndələrinə göndərilən notada Rusiya, Böyük Britaniya və Fransa hökumətlərinin ittihamları, yaranmış vəziyyət geniş inqilabi hərəkat ilə əlaqələndirilirdi. Yazılırdı ki, inqilabi hərəkatın ilhamvericisi Türkiyənin xristian əhalisi, xüsusən ermənilərdir, Ərzurum, Dersim, Tercan, Egin, Sasun, Bitlis, Muş və Kilikiya ermənilərinin türk hökumətinə şikayət etmək üçün heç bir əsası yoxdur, çünki onlar ictimai qaydaya qarşı çıxmağa qadir deyillər və bunu bitərəf dövlətlərin konsulları yaxşı bilirlər. Notada daha sonra qeyd edilirdi ki, müharibənin başlanğıcından Bolqarıstan və Rumıniyada olan rus və ingilis konsulları və agentləri Varna, Sulin və Konstansadan Qafqaza çoxsaylı gənc erməni qrupları göndərdilər, onların qarşısına Türkiyə Ermənistanına keçmək, orada işlərə qarışmaq, Türkiyənin ermənilər yaşayan daxili vilayətlərində qiyam qaldırmaq vəzifəsi tapşırıldı. Bu məqsədlə Türkiyəyə göndərilən ermənilər çoxlu sayda silah, bomba, təşviqat materialı və inqilabi proqramlarla təmin edildilər. Onların bilavasitə vəzifəsi göstərilən vilayətlərdə inqilabi təşkilatlar qurmaq, lazımi anda əsasən Van, Şatak, Anassulya, Nedı və Kəmər əhalisini qiyama qaldırmaq və türk əhalisini qırmaq idi. Notada konkret misallar gətirilərək yazılırdı ki, Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə başlayan kimi keçmiş deputat Karegin Bastarmacyan bandalara qoşuldu. Onları Rusiya silahlandırmışdı. Bəyazid rus ordusu tərəfindən işğal edildikdə Bactarmacyan bütün türk kəndlərini dağıtdı və çoxlu türkü edam etdi. Daha sonra qeyd edilirdi ki, bütün bunlar Türkiyədəki separatçı hərəkatın əvvəlcə gizli olan, ingilislər İskəndərunun sahillərinə erməni dəstələrini çıxardıqda isə açıq forma alan tərəfi idi. İngilis-fransız komandanlığı Adana, Yumurtalıq və İskəndərun ermənilərı ilə əlaqə quraraq onları qiyamlara təşviq etdilər. 1915-ci ilin fevral ayından başlayaraq Zeytunda ermənilərin qiyamları durmadı. Belə bir şəraitdə hökumət ictimai qaydanı bərpa etmək üçün tədbirlər görməyə məcbur oldu. İnqilabi komitənin üzvləri həbs edildi. Ermənilərin axtarışı zamanı inqilabçıların rəhbərlərinin separatçı niyyətlərini üzə çıxaran minlərlə tüfəng və rus bombaları aşkar edildi. Notada yazılırdı ki, sənədlər sübut edir ki, erməni inqilabi komitələri Paris, London və Tiflisdə toplantılarını keçirirlər, rus, fransız və ingilis hökumətlərindən müntəzəm olaraq dəstək alırlar. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində inqilabın yatırıldığı notada qeyd edilərək yazılırdı ki, İstanbulda yaşayan 77 min 835 nəfər ermənidən 234 nəfəri həbs edilib. Əgər bəzi ermənilərin yaşayış yerləri dəyişdirilibsə, bu da yalnız ona görə edilib ki, onlar hərbi əməliyyatlar aparılan rayonlarda yaşayırlar və onların buralarda olması vətənin sərbəst müdafiəsini etibarlı etmir. Notada Antanta ölkələrində müsəlmanlar əleyhinə qəddarlıqların həyata keçirildiyi də vurğulanırdı.

Türk hökumətinin notası xarici dövlətlərin baş verən qiyamlarda əli olduğunu sübut edir, eyni zamanda Osmanlıdakı erməni elementinin Antanta dövlətlərinin əlində bir alətə çevrildiyini göstərirdi.

Erməni iddialarının əsası varmı və ya ölülər artıb törəyə bilərmi?

Ermənilərin Osmanlı dövlətinin təhlükəsizlik tədbirlərini "böyük fəlakət", "soyqırımı" kimi qələmə vermələri tarixi gerçəkliklərə uyğundurmu? "Erməni soyqırımı"ndan söhbət gedəndə ilk öncə bu suala cavab vermək lazımdır: birinci kim başladı? Birinci ermənilər başladı. Türklər ölüm-dirim savaşında ikən rus, ingilis və fransızlara kömək edən, dinc əhaliyə divan tutan silahlı ermənilərə yalnız cavab verdilər.

Ölən ermənilərin sayını erməni təbliğatı müxtəlif rəqəmlərlə şişirdir. Əvvəlcə 600 min, sonralar isə artırılaraq 800 min, daha sonra isə 1,5 milyon nəfər göstərilib. Böyük Britaniya mətbuatının 1918-ci ildəki məlumatında ölən ermənilərin sayı 600 min, 1968-ci ildəki məlumatında isə birdən-birə 1,5 milyon nəfər yazılır.

Bəs gerçəkdən hərbi əməliyyatlar zamanı nə qədər erməni ölüb? Bunu qəti olaraq dəqiq rəqəmlə sübut etmək mümkünsüzdür. Çünki söylənilən hər bir rəqəm haqqında mübahisə etmək olar. Əsas mənbə həmin illərdə Osmanlı imperatorluğunda yaşayan ermənilərin sayı haqqında məlumatdır. Erməni kilsəsinin rəqəmlərini əsas götürən ermənisilli Marçel Learta *(La question Armenienne a la Luımire des documents. Paris, 1913)* görə 2.560.000, erməni tarixçisi Basmacıyana görə 2.380.000, 1922-ci il noyabrın 20-dən 1923-cü il iyulun 24-dək keçirilmiş Lozanna konfransında iştirak edən erməni nümayəndə heyətinin məlumatına görə 2.250.000, erməni tarixçisi Gevork Aslana görə 1.800.000, fransız Sarı kitabına görə 1.555.000, Lüdovik de Constonsona görə 1.400.000, "Paris Revyü"yə görə 1.300.000, Osmanlı statistikasına görə 1.295.000, ingilis illik statistikasına görə 1.056.000 erməni bu illərdə Osmanlı imperatorluğunda yaşayıb.

Soruşulur: Osmanlı ərazisində 1 milyon 500 min erməni yaşamadığı halda bu qədər ermənini necə öldürmək olardı? Ermənilərin ölənləri də artıb törəyirlərmi? Dünya müharibəsi illərində öldürülən 10 mlyon nəfərin 1 milyon 500 min nəfəri doğrudanmı erməni olub? Bəs digər millətlərdən ölənlər haradadır? Osmanlının müharibədə itirdiyi 2 milyon nəfər əhalinin 1 milyon 500 min nəfərinin erməni olması həqiqətə nə qədər uyğundur? Bu qədər insanı öldürmək üçün nə qədər hərbçi lazımdır? Və bu qədər ölünün toplu məzarlığı, qəbiristanlığı olmalıdır. Belə məzarlıq nə üçün yoxdur?

Əslində hərbi əməliyyatların gedişində Osmanlıda nə qədər erməni ölüb? Tərəqqi və İttihad Partiyasının son qurultayında Tələt Paşa müharibə illərində hərbi əməliyyatların gedişində ermənilərin 300.000 nəfər itirdiklərini təxmin edirdi. Müharibənin sonunda ingilis komandanlığının sənədlərində bəzi türk generalları 300 min erməninin ölməsində təqsirləndirilirdilər. Fransız din adamı Monseikneur Tauchet 1916-cı ildəki çıxışında 500.000 erməni öldüyünü bildirirdi. İngilis Toynbi bu rəqəmi 600.000 göstərirdi. Ermənilər bu rəqəmi ingilislərdən götürmüşdülər. Lozanna konfransında erməni nümayəndə heyətinin başçısı Poqos Nübar Paşa Türkiyədən 700.000 erməninin başqa ölkələrə köçdüyünü, 280.000 erməninin isə Türkiyədə yaşadığını bildirirdi. O deyirdi ki, Şərqi Anadoluda müsəlman əhalisi 1.400.000 nəfərdir. Onda belə nəticəyə gəlmək olur ki, ermənilərin öldürdükləri müsəlmanların sayı ölən ermənilərdən daha çoxdur.

Erməni yazıçısı Arşak Çobanyan 1915-ci ildə "Məşak" qəzetinə Parisdən göndərdiyi "Həqiqət" adlı məqaləsində yazırdı: *"Katolikos İstanbuldakı patriarxdan yazılı bir hesabat alıb. Burada Türkiyə Ermənistanında öldürülən ermənilərin sayının 850 min nəfər olduğu deyilir. Lakin mövcud şəraitdə İstanbuldan erməni patriarxının hesabat göndərməsi az inandırıcıdır. Görünür, bu hesabat Bolqarıstan ermənilərinin heç bir mənbəyə istinad edilmədən hazırladıqları məruzədir. Onlar bu məruzəni bütün dünya erməni mərkəzlərinə və kilsə xadimlərinə göndəriblər. Bu rəqəmə ölənlər, əsir düşənlər, hərəm kimi götürülənlər, islamı qəbul edərək xilas olanlar, Mesopotamiyaya göndərilənlər daxildir. Hesabat çox şişirdilib. Hesabatda fəlakətə daha çox yer verilib. Hesabat həddindən artıq tündləşdirilmiş rənglərlə yazılıb; fəlakət artıq böyük və dəhşətlidir, ona görə də onun şişirdilmiş formada təqdim edilməsi xeyli ziyanlıdır...Lakin biz bizim üçün o dəhşətli və öldürücü bir fikrə aludə olmamalıyıq ki, Türkiyədə bütün ermənilik məhv edilib və bizim üçün hər şey birdəfəlik məhv olub. Bunlar həqiqət deyildir. Bizə uzaqdan verilən bütün məlumatlar şişirdilib. Bütün belə böhranlarda şişirdilmə qaçılmazdır... Lakin doğru deyildir ki, Türkiyədə ermənilik məhv edilib və buna görə də biz onu baş vermiş fakt kimi qəbul edib digər millətlər arasında yaymamalıyıq"*.

Roma papasının və ABŞ Prezidenti Vudro Vilsonun bu məsələyə qarışmasının faydasız olmayacağına ümid edən A.Çobanyan yazırdı: *"...görkəmli amerikan xadimlərindən ibarət olan "Erməni fəlakətləri"ni araşdıran amerikan komissiyası" yazılı və şifahi mənbələrə, yerlilərin və xaricilərin məlumatlarına əsasən hesabat hazırlayaraq göstərdi ki, 850.000 nəfər erməninin öldürülməsi səhvdir. Bu rəqəm əvəzinə biz yalnız 500.000 tapırıq. Bu rəqəm həqiqətə uyğun gəlir. Erməni yazıçısı Şirvanzadənin dediyi kimi, həqiqəti söyləməkdən qorxmaq lazım deyildir"*.

Daha sonra A.Çobanyan qeyd edirdi: *"Məsuliyyəti yalnız Milli Büronun üzərinə qoymaq və təsdiq etmək olmaz ki, məhz onun siyasəti bədbəxtliyin səbəbidir...Əgər belə bir fikirlə razılaşsaq, məhz Türkiyədən kənarda yaşayan ermənilərin müttəfiqlərə rəğbəti və nifrəti, xüsusən onların rus ordusundakı könüllü dəstələrdə iştirakı türkləri ermənilərə qarşı hiddətləndirdi və onların təqib edilməsinə gətirdi, məgər buna görə yalnız Milli Büronu təqsirləndirmək doğrudurmu? Məgər xaricdəki bütün ermənilik Qafqazdakı ermənilik kimi bu siyasətlə həmrəy deyildimi; məgər katolikosun özü bizim könüllülərə xeyir-dua vermədimi və məgər Erməni Milli Bürosunun Avropadakı missiyasının sədri Poqos Nübar Paşa xalqa çağırışla müraciət etmədimi, hansı ki bütün qəzetlər dərc etdilər və o, könüllü hərəkatı bəyənmədimi? Və yalnız rus ordusundakı könüllü ermənilər "muxtariyyət istəyirik" deyə bilərdilər, hansı ki biz onu vermişik. Tələt bəy Amerika səfirinə demişdi: "Ermənilərə elə bir sıyıq hazırlayacağam ki, onlar ən azı 50 il "muxtariyyət" ifadəsini işlətmək imkanından məhrum olacaqlar... Xeyr. Bədbəxtlik üçün başlıca məsuliyyət bizim qəddar, bədbəxt taleyimizin üzərinə düşür. Hər şey bizim əleyhimizə yönəldi: bizim üçün xeyli əlverişli olan hadisələr gözlənilmədən əlverişsiz xarakter aldı"*.

"Baku" qəzetinin sonralar, 4 sentyabr 1915-ci il tarixli 197 nömrəli sayında dərc edilmiş "Ermənistanın göz yaşları" adlı məqalədə yazılırdı: *"Türkiyədəki bütün ermənilər 1.200.000 nəfərdir. Onlardan da 200.000 nəfəri Qafqaza gəlib"*.

(ardı var)

"Erməni soyqırımı" olubmu: *tarix nə deyir?*

Erməni silahlı terror dəstəsi (1915)

Andranik banda üzvləri ilə

Erməni bandalarının Vana hücumu

(Əvvəli qəzetin 24 aprel tarixli nömrəsində)

Musa QASIMLI,
Milli Məclisin deputatı,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor